

**Arkæologi
i Slesvig**

**Archäologie
in Schleswig**

17 · 2018

**Arkæologi i Slesvig
Archäologie in Schleswig**

17 • 2018

Symposium Haderslev

18.05.2018

Kolofon/Impressum

Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig
17 · 2018

Redaktion og udgivelse/Redaktion und Herausgabe

Pernille Kruse

pekr@msj.dk

Lilian Matthes

lima@msj.dk

Mette Nissen

meni@msj.dk

Ingo Lütjens

ingo.luetjens@alsh.landsh.de

Tobias Schade

tobias.schade@ufg.uni-kiel.de

Trykt med støtte fra/

Gedruckt mit Unterstützung von

Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein,
ALSH

Omslag, grafisk design og opsætning/

Umschlag, Layout und graphische Gestaltung

Holger Dieterich (†), Ralf Opitz

r.opitz@ufg.uni-kiel.de

Tryk/Druck

Wachholtz Verlag GmbH, Kiel/Hamburg, 2019

ISSN 0909-0533

ISBN 978-87-87584-37-1

Copyright

Ansvar for copyright på de anvendte illustrationer ligger hos de enkelte forfattere. Alle rettigheder, også tryk af uddrag, fotomekanisk gengivelse eller/og oversættelse forbeholdes. /Die Autoren sind für das Copyright der gelieferten Abbildungen selbst verantwortlich. Alle Rechte, auch die des auszugsweisen Nachdrucks, der fotomechanischen Wiedergabe und der Übersetzung, vorbehalten.

Indhold / Inhalt

Per Ethelberg

Nogle teoretiske overvejelser omkring anvendelsen af ¹⁴C-dateringer til datering af forhistoriske hustomter 11

Stefanie Schaefer-Di Maida

Bronzezeitliche Transformationen zwischen den Hügeln (Mang de Bargaen, Bornhöved, Kr. Segeberg) 27

Mads Leen Jensen og Arne Jouttijärvi

Tombølgård revisited 45

Morten Søvsø

Dankirke. Nyt lys over centralpladsernes locus classicus 65

Merethe Schifter Bagge

De otte selesamlere fra ryttergraven i Fregerslev 83

Tobias Schade

Werkstätten oder Wohnhäuser? Ein Beitrag zur Ansprache und Deutung von wikingerzeitlichen Grubenhäusern 97

Kludia Karpírska

Asche und Knochen. Vogelüberreste in wikingerzeitlichen Gräbern auf den Nordfriesischen Inseln und in Dänemark 115

Jonas Enzmann, Fritz Jürgens und Feiko Wilkes

Der letzte Wikinger? Ein Wrack aus dem 12. Jahrhundert bei Fahrndorf, Kr. Schleswig-Flensburg 133

Tenna Kristensen

Spuren aus dem ersten Weltkrieg in Sønderjylland – Sicherungsstellung Nord und der Luftschiffhafen Tønder 153

Rainer Atzbach und Philip H.W.B. Hansen

Neue Forschungen zu Burg Brink in Ballum-Østerende, Kommune Tønder 167

Ilona M. Gold

Eine mittelalterliche Gürtelschnalle mit Darstellung der

Majestas Domini aus dem Watt bei Nordstrand 185

Mette Nissen

Højtoft II – en vejlandsby fra højmiddelalderen 197

Silke Eisenschmidt

Gram-Slotsvej – Die Baugeschichte eines Wegedammes aus dem Spätmittelalter . . . 213

Mette Højmark Søvsø og Anders Hartvig

Findes bygningsofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i

middelalderen? Eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område 235

Anne Eg Larsen

Huse i Haderslev. 255

Forfattere/Autoren. 265

Findes bygningsofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i middelalderen? – eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område

Mette Højmark Søvsø og Anders Hartvig

Abstract

This article addresses the use of material evidence as a source for magic/religious practices in the Middle Ages. A number of objects from southwestern and southern Jutland, which can be related to such practices, are discussed and interpreted in detail. Parallels, material evidence, and other sources arguably indicate a widespread continuity from the Iron Age onwards of a number of rituals and of the use of certain objects with magic qualities. In addition, archaeologists are encouraged to be more aware of the potential of material evidence for the research into magic/religious practices in the Middle Ages.

Indledning

Indenfor dansk, og til en vis grad skandinavisk, middelalderarkæologi har der ikke været den store tradition for at arbejde med sporene efter ritualer eller andre handlinger, der har med det religiøse liv eller religiøs/magisk praksis at gøre. Holdningen er typisk, at arkæologien er en videnskab, som kun bygger på målbare data. Mere abstrakte spørgsmål, herunder det religiøse liv og forestillingsverden, anses generelt for at være uden for rækkevidde

for den, der beskæftiger sig med materiel kultur. I stedet har sådanne spørgsmål været overladt til antropologer og etnologer, der har indsamlet data fra levende kilder. Usædvanlige fund, som f. eks. stenredskaber fra oldtiden i middelalderlige kontekster, har ofte enten ikke været skænket den store opmærksomhed, eller man har foretrukket en ofte meget søgt, praktisk eller „naturlig“ forklaring på deres tilstedeværelse (CARELLI 1997, 393, 406).

Rituelle handlinger i den førkristne tid har derimod traditionelt været genstand for forskning, og det har eksempelvis været diskuteret livligt, hvordan man identificerer sporene af rituelle handlinger og skelner dem fra rent praktiske handlinger (HATT 1938; HVASS 1985, 112; HENRIKSEN 1997; 1998; CARLIE 2004, 196, 210 f.; FALK 2008, 18 f., 26 med henvisninger). I perioden efter reformationen frem til 1900-tallet findes der talrige skriftlige kilder og nedskrevne etnologiske beretninger om religiøs/magisk praksis som en del af dagliglivet (KRISTENSEN 1880; 1888; 1936; OHRT 1917; BRØNDEGAARD 1992). Her findes et væld af beskrivelser af foranstaltninger, som skulle træffes for at undgå død og ulykke, for at sikre afgrøder osv. Mange af disse ritualer vil ikke

have efterladt sig fysiske spor, mens andre er påvist arkæologisk. I en række ældre danske artikler er således beskrevet en del fund af nedgravede genstande såsom jdepotter, hestekranier med mere (JENSEN 1962; 1975; 1984; 1985; THOMSEN 1964; KRISTENSEN 1968; HANSEN 1971; JØRGENSEN 1997). Der er altså grundig dokumentation i form af forskellige kilde typer på, at religiøs/magisk praksis er til stede i fundmaterialet i førkristen og nyere tid, mens middelalderen i kontrast hertil synes at stå i et forskningsmæssigt tomrum (HENRIKSEN 1998, 209; CARELLI 1996; 1997).

Vores ærinde med denne artikel er at sætte fokus på emnet, og opfordre middelalderarkæologer til en anerkendelse af at trosforestillinger og ritualer har afsat aftryk i det arkæologiske materiale, og at være opmærksomme på at dokumentere disse spor. Ud fra en række fund fra Museum Sønderjyllands og Sydvestjyske Museers områder, heraf en række nye og nyere fund, giver vi i det følgende eksempler på nogle af de typiske mulige spor efter ritual praksis, som vi mener, man bør dokumentere i udgravningssituationer og ved registrering af genstande. Emnet er stort og komplekst, og det følgende omfatter derfor kun et udpluk af fund fra den periode, som vi mener er underbelyst i dansk sammenhæng: Middelalder og renæssance. Vi har således ikke medtaget de mange eksempler fra nyere tid, som tidligere er publiceret, og som udgør et meget fint referencemateriale i forhold til de middelalderlige fund. Der vil i stedet blive henvist til relevante eksempler, der falder uden for dateringsrammen (Se også HARTVIG 2015; SØVSØ et al. 2016). Ud fra materiale fra de to museers arbejdsmark vil vi give et bud på nogle tendenser og fællestræk, samt på hvordan vi mener fundene kan tolkes.

Religiøs/magisk praksis i middelalderen?

Blandt historikere og religionshistorikere er der ikke noget modstridende i, at religiøs og magisk praksis var uadskillelige fænomener i middelalderen, og at der var en udbredt tro på altings iboende, guddommelige kraft (JØRGENSEN 2015a, 19; JØRGENSEN 2015b, 29 ff., 45; BYNUM 2013, 8 f.). Men middelalderarkæologer har traditionelt skelnet skarpt mellem religiøse og verdslige handlinger og kontekster (FALK 2008, 203). Der er generelt en modvilje mod at anerkende, at ondt-afværgende religiøst/magiske ritualer har eksisteret i en kristen kontekst og samfund, og tilmed har været accepteret af kirken og tidens lærde i middelalderen (CARELLI 1997, 402 f.). Det er dog en lidt for protestantisk tilgang når det kommer til at forstå eller forklare en katolsk befolknings og samfunds forestillingsverden i en tid og kontekst, hvor denne opdeling ikke har været en realitet (CARELLI 1997, 407 f.).

Inden for svensk forskning har der gennem de sidste årtier flere gange været rettet fokus på emnet. Med afsæt i en større mængde fund af stenoldsager fra kulturlag og bebyggelseskontekster i det middelalderlige Lund, har Peter Carelli beskrevet traditionen med brug af oldsagerne som tordensten, og sat emnet grundigt i perspektiv (CARELLI 1996; 1997). I 2008 udkom Ann-Britt Falks afhandling: *En grundlæggende handling. Byggnadsoffer og dagligt liv i medeltid* (FALK 2008). Den geografiske afgrænsning er det middelalderlige, danske område. Afhandlingen omfatter 46 eksempler på bygningsofre fra middelalder og 51 fra nyere tid. Undersøgelsen viser, at der er en overraskende høj grad af kontinuitet gennem en meget lang periode. Skikken med at placere genstande i bygninger, særligt under gulve og ved

vægge, har rødder tilbage til forhistorisk tid, og findes på tværs af trosskifte og reformation og langt ind i nyere tid. I middelalderen (1000–1600) og tidlig moderne tid (1600–1800) optræder således mange forskellige kategorier af genstande, dyreknogler/kranier, keramik og andet husgeråd, mønter, personlige ejendele, fossiler, stenredskaber m.m. (FALK 2008). I moderne tid (1800–) synes der at være færre typer, og jyddepotter, hestekranier og mønter dominerer (FALK 2008, 129). Med alle de forbehold, der skal tages i forhold til, hvad der er bevaret og hvad der mere eller mindre tilfældigt er fundet, tegnes der et billede af forandringer i genstandsinventar og placeringer af fundene. Før middelalderen synes der at være en nogenlunde lige fordeling mellem bygningsofre, der er placeret i vægforløb og inde i selve huset, mens der i middelalderen er en overvægt af nedgravede genstande i/ved vægforløb. Efter reformationen er der igen en tendens til at genstandene placeres inde i selve huset (FALK 2008, 210).

Meget tyder på, at samfundets lærde først begynder at stille spørgsmålstejn ved eksempelvis effekten af tordensten i oplysningstiden, hvor overtroisk praksis fra at blive set på som en trussel og djævelens værk i stedet blev set på som en beskæftigelse for de dumme og uvidende (heraf nok de lettere nedladende og distanceskabende begreber: folketro og overtro). Etnologiske optegnelser og arkæologiske fund af bl.a. bygningsofre understøtter denne opfattelse. Religiøs/magisk praksis som en integreret del af dagliglivets gøremål synes først at ebbe ud i begyndelsen af 1900-tallet i de befolkningsgrupper, hvor den før har været fast forankret gennem hundreder af år, tæt knyttet til det agrare samfunds forestillingsverden og dagligliv (CARELLI 1997, 402 f.; FALK 2008, 211).

Det arkæologiske kildemateriale til emnet er støt voksende, ikke blot i kraft af arkæologiske udgravninger, men også i form af detektorfundne personlige genstande: Smykker, blyamuletter og andet, som dukker op i stort tal overalt i Danmark i disse år. Her kommer de bagvedliggende forestillinger til udtryk, særligt i form af indskrifter, der indeholder helgennavne, hebraiske trylleord samt besværgelser der nævner elverfolk og dæmoner, gerne i en skønsom blanding (LINDAHL 2003, 14 f.; IMER 2010; IMER/ULDUM 2015; SØVSØ 2011). Der er altså med andre ord efterhånden stor evidens og et stort og langt hen ad vejen enestående kildemateriale, der kan danne basis for en ny indsigt og opfattelse af den almindelige befolknings forestillingsverden i middelalderen.

Genstandstyper

Hele beholdere, med eller uden indhold

Ved udgravninger vil man i de allerfleste tilfælde kun finde det, som er bevaret under jordniveau. I denne sammenhæng vil det typisk være genstande, der er nedgravet i gulve, under vægge eller dørtærskler. En typisk undergruppe er beholdere af keramik. Kendetegnende for dem er, at de er hele kar, som er forsætligt anbragt. I nogle tilfælde findes de også nedgravet i det fri. Dette er formentlig kun en lille del af billedet, som oprindeligt kan have omfattet genstande placeret i stående bygningers vægge, på lofter etc.

Beholdere placeret med munden opad

Fra Ribe by stammer nogle ældre fund af rhinske næsten stentøjs- og stentøjsstobe, som er fundet nedgravet under huse i byen. Den ene blev fundet under

Fig. 1. Kande af rhinsk stentøj. Fundet nedgravet tæt ved soklen til et hus i Korsbrødregade i Ribe. ASR M7420, 7420. Datering: 1300-tallet. Foto: Byhistorisk arkiv, Esbjerg/Sydvestjyske Museer (SJM).

Fig. 1. Stoneware jug from the Rhineland deposited close to the plinth of a house in Korsbrødregade in Ribe. ASR M7420, 7420. Date: 14th century. Photo: Byhistorisk arkiv, Esbjerg/Sydvestjyske Museer (SJM).

gulvet i et hus i Bispegade, i dag Bispegade nr. 6 (ASR M182, 182, fundet i 1860), en anden tæt op ad soklen til et hus i Korsbrødregade (M7420, 7420, fundet i 1930), hvor den var placeret på en munkesten (Fig. 1).

Endvidere er der fundet en kande af næsten stentøj under den bageste del af et hus på Overdammen (M7441, 7441, fundet

i 1931). Desværre er der ikke efterretninger om eventuelt indhold i nogle af kanderne, ligesom fundomstændighederne ikke er detaljeret beskrevet.

Ved Hammelev HAM 4319 vest for Haderslev er udgravet et eksempel på en hensat kuglepotte. Her blev undersøgt spor efter et beboelseshus fra ældre middelalder. Ved midteraksen i den østlige del af huset fandtes en mindre grube og heri var resterne af en kuglepotte indeholdende brændte dyreknogler (WITTE 2004). Umiddelbart ved gruben var et stolpehul, som muligvis har indgået i en skillevæg.

Ved voldstedet Riber Ulfsborg fra midten af 1100-tallet et par kilometer øst for Ribe blev fundet en hel, 1300-tals kuglepotte nedgravet ved borgbankens fod (SJM 200). Potten var altså hensat længe efter at borgen var forladt i et, på det tidspunkt, øde vådområde.

Ved udgravning i et 1500-tals bindingsværkshus på hjørnet af Fiskergade og Mellemslippe i Ribe, fandtes en jerngryde placeret under gulvet (ASR 1124). Der var ikke rester af eventuelt oprindeligt indhold bevaret i gryden, men der blev taget en prøve af den jord, som gryden indeholdt, se nedenfor (Fig. 2).

Bag ved et andet renæssancehus, som blev udgravet i Nygade i Ribe i 1999–2000, fandtes inden for et område på ca. 10 × 10 m. fire hele jydepotter nedgravet (Fig. 3).

Deres placering og antal blev af udgraveren opfattet som spor efter en eller flere rituelle handlinger (ASR 11, beretning, A610, felt 4, fase 8; Fig. 4).

Ved udgravningen af en renæssancegård ved Vaskilde 3 HAM 5229 i Dybbøl, blev der fundet en stjertpote under et pikstengulv. Stjertpotten var placeret lige under pikstene ikke langt fra nordvæggen og ved en skillevæg. I stjertpotten, der var placeret på benene, fandtes et nedbrudt stykke jern (Fig. 5).

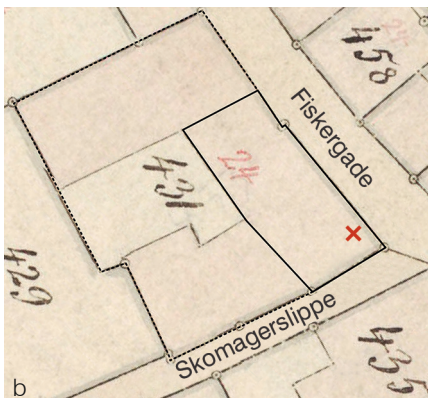

Fig. 2. **a** Jerngryde fundet under gulvet i 1500-tals hus i Ribe. ASR 1124x1. **b** Fundsted for a; Kortgrundlag: matrikelkort 1866. Foto og tegning: SJM.

Fig. 2. **a** Iron cauldron fund under the floor of a 16th-century house in Ribe. ASR 1124x1. **b** Find spot for a; marked on matrikelkort 1866. Photo and drawing: SJM.

Fig. 3. To af de jydepotter, som fandtes nedgravede uden for et renæssancehus i Nygade, Ribe. Foto: SJM.

Fig. 3: Two of the black pots (jydepotter) deposited outside a Renaissance house in Nygade, Ribe. Photo: SJM.

Beholdere placeret med bunden i vejret

Fra det sønderjyske område kendes indtil videre seks eksempler på hensatte

kuglepotter fra ældre og højmiddelalder, som er fundet placeret med bunden i vejret. I forbindelse med udgravningen af en landsby fra ældre middelalder HAM 5318

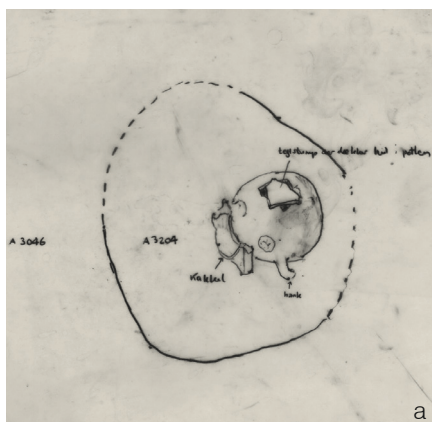

Fig. 4. **a** Tegning in situ af en anden af jydepotterne, stående med bunden i vejret. **b** Foto af potten og dens indhold af dyreknogeter samt en stump af en grønglaseret ovnkakkel, der stod lænet op ad potten i fundsituationen. ASR 11 x364, x366. Foto og tegning: SJM.

Fig. 4. **a** Drawing of another black pot (jydepotte) in situ, standing upside down. **b** Photo of the vessel and its contents of animal bones, and a fragment of a green glazed tile which was found leaning against the vessel. ASR 11 x364, x366. Photo and drawing: SJM.

Fig. 5. Billede af stjertpotten i Vaskilde 3 in situ. Foto: Museum Sønderjylland.

Fig. 5. The skillet from Vaskilde 3 in situ. Photo: Museum Sønderjylland.

Petersborg, øst for Aabenraa, blev bl. a. fundet en intakt kuglepotte. Den var placeret på hovedet i en lille grube ved nordvæggen af et beboelseshus (HARTVIG 2015, 3 ff.; HARTVIG 2017). Over den lå flere store skårflager fra en anden kuglepotte.

Ved udgravningen Bramdrup HAM 4950 vest for Haderslev, er der udgravet spor efter en landsby fra ældre middelalder (SØRENSEN 2018). I et af beboelseshusene blev fundet rester af to kuglepotter placeret i hver deres lille fordybning umiddelbart ved siden af hinanden. I begge tilfælde stod kun randen tilbage, den resterende del af potterne var pløjet væk. Potterne var placeret tæt ved nogle stolpehuller, måske en skillevæg.

Ved udgravningen Ravnshøjgård HAM 4729 vest for Sønderborg, blev der undersøgt spor efter flere gårde fra en landsby. Bebyggelsen dateres til 1100–1300-tallet (PEDERSEN 2008). I et beboelseshus blev

randen fra en kuglepotte fundet i en lille fordybning. Potten var placeret på „hovedet“, og den resterende del af potten er antagelig pløjet væk. Placeringen var omtrent på længdeaksen i bygningens østlige del. Hvorvidt den har været nedsat ved en skillevæg, er uvist (Fig. 6).

Ligeledes vest for Sønderborg, ved Ragebøl, blev der i 2015 udgravet spor efter en landsby fra højmiddelalderen HAM 5625 Højtoft (HIRSCH upubliceret; denne publ., METTE NISSEN). Ved forundersøgelsen blev der i den ene søgegrøft påtruffet resterne af en kuglepotte. Den var placeret på hovedet i en lille fordybning, der kun lige rummede plads til potten. Randen samt halvdelen af bugen var bevaret, mens den resterende del var bortpløjet. Den efterfølgende udgravning viste, at kuglepotten var hensat omtrent på længdeaksen af en NS-orienteret bygning, antageligt økonomibygningen til en gård. Det kunne ikke fastslås, om kuglepotten var nedsat ved en skillevæg eller anden konstruktion.

Fra Banggård MKH 1848 ved Kolding kendes et eksempel på to kuglepottes, placeret under et ildsted. Ildstedet lå i den østlige del af et beboelseshus fra højmiddelalderen. Ildstedet var opbygget af granitsten samt en ødelagt kværnsten. De to pottes var placeret umiddelbart under kværnstenen (WITTE 2018). De var placeret på hovedet, men randene var ikke bevarede, og pottesne har formentlig været udtjente og ødelagte, da de blev hensat under ildstedet. Indholdet fra de to kuglepottes er analyseret (se nedenfor). Nedsættelsen af defekte pottes kendes også fra nyere tid. Under gulvet i et hus fra 1705 i Løjt Kirkeby, nord for Aabenraa, blev der eksempelvis fundet tre slidte og defekte lerkar, der alle var placeret på hovedet (JENSEN 1985, 134 ff.).

Fig. 6. Billede af de første tre eksempler: *a* Petersborg, *b* De to fra Bramdrup, *c* Ravnsbjerggård, Foto: Museum Sønderjylland.

Fig. 6. Picture of the first three examples. *a* Petersborg, *b* the two from Bramdrup, *c* Ravnsbjerggård. Photo: Museum Sønderjylland.

Fig. 7. **a** Den snittede grube med kuglepotten med bunden i vejret. **b** Kuglepotten som den fremstår i dag. ASR 1925x50. Datering: 1100–1200-tallet. Foto: SJM.

Fig. 7. **a** The pit with the globular bowl placed upside down; photo taken during the excavation. **b** The globular bowl as it looks today. ASR 1925x50. Date: 12th–13th centuries. Photo: SJM.

Fig. 8. Fragment af kødgaffel af jern. Længde: 16,5 cm. Tidlig middelalder. SJM 424x18. Foto: SJM.

Fig. 8. Fragment of an iron fork. Length: 16,5 cm. Early Medieval Period. SJM 424x18. Photo: SJM.

Også i Sydvestjyske Museers område er der fundet potter, der er placerede med bunden i vejret. Ved udgravning af en middelalderlig bebyggelse ved Enderup syd for Ribe fandtes en kuglepotte placeret i en lille grube (Fig. 7), som befandt sig i udkanten af bebyggelsen. Nogle hundrede år senere er de før nævnte hele, nedgravede jydepotter bag et 1600-tals hus, udgravet i Nygade, Ribe (ASR 11). En af disse var placeret med bunden i vejret (Fig. 4). Den havde et hul i bunden, som var dækket med et stykke tagtegl. I potten lå knogler fra et svin eller får. En analyse af det øvrige indhold i potten viste en større koncentration af fiskeben, heraf enkelte brændte, samt mange fiske-skæl (ASR 11, delberetning, felt 4, 57).

Dyreknogler

Ret almindeligt har det været at grave heste- eller kokranier ned under gulve i både beboelseshuse, staldbygninger, ladder og loer. Der er en række eksempler

Fig. 9. Tordensten og vættelys fundet i middelalderlige kulturlag i Ribe. ASR 11 og ASR 13. Foto: Henrik Brinch Christiansen, SJM.

Fig. 9. So-called „thunder stones“ and belemnites from a medieval culture layer in Ribe. ASR 11 and ASR 13. Photo: Henrik Brinch Christiansen, SJM.

på dette fra nyere tid (FALK 2008; JENSEN 1984, 75f.). I 2015 udgravede Sydvestjyske Museer i Lustrup, 2 km sydøst for Ribe, dele af en storgård som i 1100–1200-tallet tilhørte Ribe-bispen. Den store lade fra 1200-tallet, (34 × 10 m) havde båseskille- rum, og her fandtes et nedgravet kranie fra en ko placeret i en grube, som ikke havde plads til meget andet (SØVSØ 2013).

Det samme kendes fra en senere kontekst i landsbyen Kærboel 4 km nordvest for Ribe. I 2006 udgravedes en velbevaret gård fra 1500–1600-tallet (SØVSØ 2008). Hovedbygningen havde kraftige jordgravede stolper, og var antagelig en bindingsværkskonstruktion. I øst lå beboelsesdelen, salshuset, mens stalden lå i den vestlige del. Centralt i stalden fandtes i en dyb grube et nedgravet hestekranie, hvor kun tænderne var

bevaret, men undersøgelser viste, at tænder fra både over- og underkæbe fra begge sider af kraniet var til stede, og igen var hullet ikke meget større end hestens hoved.

Redskaber af metal

Fra det middelalderlige danske område findes en del eksempler på metalgenstande brugt som bygningsofre (FALK 2008, katalog, for eksempel Landskrona kommune: Övre Glumslöv, Malmö kommune: Östra Skrävlinge).

Ved udgravning af den før omtalte bispegård i Lustrup afdækkedes bl. a. gårdens hovedbygning fra midten af 1100-tallet (SØVSØ 2013). I et af husets tagbærende stolpehuller fandtes en solid kødgaffel placeret med de to grene opad (Fig. 8).

Fossiler

I Sydvestjyske Museers samlinger er registreret 77 fossiler, som stammer fra udgravninger, heraf 60 søpindsvin og 17 vættelys. Ud af det samlede, nuværende antal er 48 fundet ved udgravninger af landbebyggelser, mens 29 (otte vættelys og 21 søpindsvin) er fundet i Ribe by i kulturlag fra 700–1400-tallet. De fleste er små, men hele og smukke eksemplarer (Fig. 9). Fossilerne kan være naturligt forekommende på bakkeøerne, det gamle morænelandskab, men ikke på de sandede hedesletter i og omkring Ribe. Her må de være tilført ude fra, og har formodentlig haft en funktion og betydning.

Også inden for Museum Sønderjyllands ansvarsområde kendes flere eksempler på fund af forstenede søpindsvin i bebyggelseskontekst. Blandt andet ved MKH 1603 Gammelmose (HARTVIG 2012) hvor der er fundet et forstenet søpindsvin i et grubehus, det samme er tilfældet ved MKH 1190 Dollerupgård (WITTE 2006).

Fossilerne blev tillagt forskellig betydning, men knyttes især til en påstået lynafledende effekt (se nedenfor under afsnittet mobile værnemidler). Der er mange fælles træk med forestillingerne knyttet til en anden type genstande, nemlig stendolsager. Den sidste kategori kendes dog endnu ikke fra middelalder- eller renæssancekontekster fra Sydvest- eller Sønderjylland (CARELLI 1996; 1997; FALK 2008, katalog: Viborg amt, Lynderup sogn).

Kontekster og deres betydning

Vægge, døråbninger, ildsteder og gulve

Når fundene optræder i forbindelse med udgravning af bygningsspor, kan placeringerne overordnet inddeles i to grupper: De, der er fundet ved ydervæggene, ofte

nordvæggen, og de, der er nedgravet inde i selve huset. De nedgravede genstande ved ydervæggene findes i enten væggrofter eller fundament, eller er placeret tæt op til væggen. Når de optræder inde i bygninger, orienterer de sig typisk i forhold til bygningens midterakse. De to hensatte kuglepoter fundet ved HAM 4950 Bramdrup var begge placeret ved en mulig skillevæg. Da der ikke er påvist skillevægge ved de andre bygninger med hensatte kuglepoter, er det vanskeligt at dokumentere, hvorvidt der er tale om et enkeltstående tilfælde. Fra etnologiske optegnelser ved vi, at overgange og steder, hvor der er passage, herunder ydervægge, skillevægge og døråbninger er typiske steder, hvor man kunne forhindre ondt i at passere (BRØNDGAARD 1992, bd. 1, 106 f.; JENSEN 1984, 88 f., KRISTENSEN 1936, 252, tavle 30:600). Falk har påvist, at de fleste middelalderlige bygningsofre findes ved/i vægforløb, stolpehuller eller syldsten i fortrinsvis ydre vægforløb, mens en mindre andel er placeret i husgulve (FALK 2008, 109 f., Fig. 11). Denne tendens går igen i materialet fra Sydvest- og Sønderjylland.

I sjældnere tilfælde findes genstande nedgravede i/ved ildsteder, som tilfældet er ved MKH 1848 Banggård. Nedgravede potter og hundeskeletter ved ildsteder kendes tilbage fra jernalderen, og der er også nogle få middelalderlige eksempler på dette. Den bagvedliggende årsag er muligvis, at man har søgt at beskytte dette vigtige sted i huset mod ondt (HENRIKSEN 1998; FALK 2008, 105 f.).

I det ovenfor fremlagte fundmateriale er der 13 fund fra beboelseshuse, 11 fra middelalder og to fra renæssancen, mens der er tre fund fra stald/økonomibygninger, to fra middelalder og et fra renæssancen. Der kan være nogen usikkerhed i forhold til erkendelse af og tolkning af

bygningernes funktion, men materialet viser en tendens i retning af, at det fortrinsvis er i beboelsesdelene at man har placeret bygningsofrene i middelalder og nyere tid, mens det i jernalderen synes at være mere ligeligt fordelt mellem beboelses- og staldbygninger/stalddele (FALK 2008, 109 f.).

Indenfor eller udenfor

Fra Sydvestjyske Museers område er to middelalderlige kuglepottes samt fem jydepottes fundet nedgravet udenfor bygninger. Den ene kuglepotte var nedgravet ved foden af et forladt voldsted.

Skriftlige omtaler af potter, der er nedgravet udenfor huse, kendes fra 1600-tallets hekseprocesser frem til moderne tid. Eksempelvis er der en kilde fra 1619, der fortæller om en potte indeholdende dyrehår, som var nedgravet under et asketræ i en gårds led. Hensigten var at skade gårdens besætning (JENSEN 1975, 71). Mere makaber er en senere kilde der fortæller, at ... *„kattékillingen og hundehvalpe bør begraves levende i gårdsleddene, thi så kan hekse ikke komme derover med deres kunster“* (KRISTENSEN 1980, 479, tavle 9:1791). Her er hensigterne henholdsvis at skade og beskytte gårdens dyr og mennesker, men placeringen i/ved gårdsleddet kan sammenlignes med placeringer ved ydervægge og døråbninger i huse, i begge tilfælde er det ved overgange fra et område til et andet, der udgør en passage for det onde.

At disse fund er sjældnere i det arkæologiske materiale skyldes formentlig, at der sjældent udgraves komplette tofter. I stedet er det hovedsageligt gårde og enkelte bygninger, der dokumenteres arkæologisk. Dette betyder, at hensatte genstande ved toftens yderområder eller uden for toften oftest ikke bliver påvist og dokumenteret.

I skriftlige kilder fra 1600–1900-tallet, der omtaler nedgravede potter og andre genstande, er der anvisninger på, at de kan placeres både i beboeshuse og staldbygninger, i døråbninger, under dørttrin, under gulve, og udenfor bygninger. Spørgsmålet er, om der er et repræsentativitetsproblem, idet mange af fundene fra nyere tid netop er gjort i forbindelse med omlægning/bortgravning af gulve, hvilket kan skævvride det indsamlede materiale. Når man medtager de skriftlige kilders oplysninger om placeringer, og sammenholder dem med fundene, tyder meget på, at måderne at placere genstandene på kommer til udtryk gennem mange forskellige, ikke nærmere tidsafhængige variationer.

Nedgravede genstande – hvorfor?

Når det gælder de bagvedliggende grunde til, at folk gennem hundreder af år har placeret forskellige typer genstande i deres huse, er der en omfattende forskningshistorik indenfor den arkæologiske og etnologiske fagtradition gennem tiden (FALK 2008, 13 f.). Diskussionen har især gået på, hvornår og hvorvidt forskellige typer fund skal opfattes som placeret med religiøs/magisk hensigt, eller ud fra en praktisk hensigt. I Danmark er det især etnologer, der har beskæftiget sig med fund og kilder fra nyere tid, og som har diskuteret emnet. Diskussionerne synes ofte at være farvet af den enkelte forskers anskuelse og samtids dagsorden, og mindre af forsøg på at forklare fænomenerne ud fra deres tidsmæssige og kulturelle kontekst (FALK 2008, 29).

I en række artikler om fund af jydepottes og hestekranier under gulve argumenterer Knud Jensen således for, at fænomenerne overvejende har en praktisk forklaring. Dette gør han med afsæt i etnologiske

optegnelser, hvor meddelere har fortalt at de nedgravede genstande skulle give gulvene klang under dans eller tærskning (JENSEN 1975, 63 ff.). Efter at have nævnt flere eksempler på genstande placeret under gulve, konkluderer han at: „det må nok stå klart for enhver, at hverken tønden, træskoene, murstenene eller jerngryden kan være anvendt i overtroisk, magisk hensigt“ (JENSEN 1975, 69). Men hvorfor egentlig ikke? Fundene indgår alle i en tidsmæssig kontekst, hvor religiøse/magiske ritualer stadig var en levende del af livet hos landbefolkningen. En forklaring, der tager afsæt i bagvedliggende religiøs/magiske forestillinger, er derfor mere nærliggende, end at sådanne fund skal ses som tilfældige eller havende en mere eller mindre tvivlsom, praktisk funktion (CARELLI 1997, 406).

Et eksempel på, hvor forskellige tolkninger kan være, er Ann Brit Falk og Knud Jensens vidt forskellige opfattelse af det samme fund, nemlig to sandfyldte jydepotter fundet under et trægulv i et 1700–1800-tals hus i Smedager, Bjolderup sogn. Årsagen til forskellen i potternes sandfyld i forhold til det omgivende sandlag tolkes af Knud Jensen som en tilfældighed, der skyldes, at potterne er fyldt af nedfejlet gulvsand, mens Ann Brit Falk ser forskellen som en bevidst handling, (JENSEN 1975, 68; FALK 2008, 119).

Som det fremgår i afsnittet om placeringen af genstandene, er der en tendens til, at nedgravede genstande i huse findes ved eller i vægforløb, mens de i nyere tid oftere befinder sig under gulvene midt i rummene. Når de befinder sig ved væggen, må man se helt bort fra en eventuel lydskabende effekt. I andre tilfælde, hvor potter er placeret i eller ved ildsteder og udenfor bygninger, kan de heller ikke have haft en lyd-mæssig funktion. Stjertpotten fra Vaskilde 3 kan således ikke have tilført

akustisk effekt til det pikstensgulv, som den var gravet ned under, men var placeret af en anden årsag.

Indenfor folkeminddeforskningen er det foreslået, at lerkar placeret i staldbygninger skulle beskytte mod sygdom, mens lerkar og hestekranier under beboelseshuses gulve var placerede for at give gulve klang, og placeringer ved dørtærskler eller ildsteder havde religiøs/magisk betydning (FALK 2008, 14). Når man ser på mangfoldigheden i materialet må man dog stille sig selv det spørgsmål, om det er så simpelt?

En vigtig pointe i diskussionen er, at fænomenernes betydning og handlingerne bag kan have ændret sig over tid eller være flertydige. Netop denne transformation og flertydighed er vigtig når man sammenligner fænomener, som optræder over lange tidsrum. Falk har påvist, at mange træk, som fysisk manifesterer sig på næsten samme måde, kendes over meget lange tidsperioder. Er det udtryk for at skikkene og hensigterne bag er de samme? Forskellige forskere har arbejdet med det etnologiske og antropologiske materiale og dets brugbarhed som analogi i forhold til arkæologien. Ann Brit Falk har foreslået, at f.eks. de bygningsofferskikke, som kendes fra etnologiske optegnelser, og som har sit udspring i jernalderen, er knyttet til agrare samfunds dagligdag og gøremål, som har været stort set uændrede over lange tidsrum (FALK 2008, 22 f.). Skriftlige kilder fra 1600-tallet og frem viser tydeligt, at der kan have været forskellige grunde til at placere genstande i bygninger eller grave dem ned udenfor. Det kan både være med den hensigt enten at skade eller beskytte gårdens kreaturer eller indbyggere (MERRIFIELD 1987, 163 f.). Spørgsmålet er, om skadevoldende ritualer også rækker langt tilbage og kan spores til middelalderen, eller om hensigten bag ritualerne forandrer sig

sideløbende med forandringer i samfundsmæssige, religiøse forhold og forskellige tiders opfattelse af det onde/djævelen (FALK 2008, 205 f.).

Lydmagi?

Tendensen til at foretrække praktiske forklaringer blandt etnologer i 1900-tallet bygger langt hen ad vejen på meddele- res forklaringer, som man ikke har stillet videre spørgsmålstegn ved. Det gælder særligt de påståede akustiske fordele ved at anbringe hule genstande under gulve. Optegnelserne kan dog dels være farvede af, om meddelelserne har fortalt folkemindeforskeren hele sandheden, og dels om folkemindeforskeren har haft en forudindtaget holdning til religiøst/magiske ritualer (FALK 2008, 29).

Nogle forskere har foreslået, at de akustiske effekter kunne være sekundære tolkninger/forklaringer på bygningssofrenes magiske funktion (FALK 2008, 15) eller at der er sket en forskydning af formålet som oprindeligt har været magisk/religiøst, men senere har været udført med henblik på at forbedre rummenes akustik (FALK 2008, 17 med henvisninger). Derimod har det ikke for alvor været undersøgt eller afprøvet om potter under gulve reelt kan have haft en hørbar effekt (FALK 2008, 118 f.).

En anden mulighed er, at de placerede hule genstande skal ses som indeholdende eller repræsenterende symbolsk og ondt afværgende lyd. Lydpotter – indmurede lerkar anbragt med munden udefter og i plan med murflugten – findes af og til i romanske og senere kirkebygninger i Danmark og mange andre lande. Lydpotter kendes tilbage fra den klassiske oldtid, og omtales i det 1. århundrede f.Kr. af Vitruvius, og herefter kendes spredte eksempler rækkende i tid frem til senmiddelalderen (MERRIFIELD

1987, 121 f.). Hellig, ondt afværgende lyd er et bærende princip i kristendommens liturgi, og kommer til udtryk i både kirkeklokker, sang, musik og arkitektur. Det kan her nævnes, at både potter og hestekranier kendes placerede under gulve og i bygninger både af religiøs og verdslig art i England (MERRIFIELD 1987, 123 f.).

Flere middelalderlige kalkmalerier, f. eks. i Tingsted kirke på Falster, viser djævelen som tilstedeværende ved kærning. Det er en aktivitet, som i lighed med tærskning og dans, tiltrak djævelen, måske på grund af de rytmiske lyde og bevægelser. For at modvirke det udefrakommende onde i at påvirke kærningen kunne man for at beskytte sig skære et kors under bunden af kærnen eller lægge et søpindsvin deri. Muligvis har det ved sådanne gøremål også været en mulighed at beskytte sig med genstande, der kunne give en ondt afværgende lyd? Muligvis er det sådanne forestillinger, som ligger til grund for at nogle af de hule genstande, kranier og omvendte potter er anbragt under gulve hvor arbejdet foregik? Måske skal de etnologiske optegnelser om gulvets klang blot ses som en del af forklaringen, hvor selve grunden til at klangen skulle være til stede, ikke rigtig blev fortalt direkte, eller på dette tidspunkt var gået i glemmebogen? Eller skulle de hule genstande indfange noget ondt? Etnologiske optegnelser dokumenterer eksempelvis, at hestekranier blev anset for at have en særlig ondt-afværgende/indfangende effekt. Et sådant kunne eksempelvis anbringes i Skt. Hans-bålet, så kunne heksene nemlig ikke komme forbi, men måtte gå ind i bålet (BRØNDEGAARD 1992, 41; FALK 2008, 200 f.). Man kan også stille det spørgsmål, om det har betydning, om potterne vender den ene eller anden vej, hvis det er hulheden som sådan, der er det centrale? Måske har det nogen gange betydning, og andre gange ikke?

Indhold eller ej?

Diskussionen om akustiske eller magiske hensigter gælder de mange (tilsyneladende) tomme potter og hestekranier, mens der er andre tilfælde, hvor potterne har bevareret indhold. Der har dog ikke været fokus på den eventuelle skævvridning, der ligger i, at organisk materiale i potterne kan være forsvundet helt, og dermed ikke længere er synligt tilstede i fundsituationen (FALK 2008, 120). Et eksempel på en type let forgængeligt organisk indhold er rester af efterbyrd efter fødsler, som i mange kulturer og til mange tider har været omgærdet med ritualer. En række skriftlige kilder og etnologiske optegnelser omtaler den udbredte skik i en lang række lande og kulturer, hvor man begraver moderkagen i nærheden af den nyfødtes bolig for at sikre barnets overlevelse og helbred (ADE-RADEMACHER 1997; KUNTNER 2004). Potten med efterbyrden kunne begraves i selve huset, nogle gange under gulvet i det rum, hvor fødslen var foregået, under tagdryppet udenfor huset eller i haven under et træ (KUNTNER 2004, 284).

På baggrund af disse efterretninger er der i flere omgange tidligere taget prøver af indhold i nedgravede beholdere. Det gælder både fra jerngryden (ASR 1124) samt fra jydepotterne (ASR 11). I det første tilfælde var resultatet positivt; der blev konstateret østrogenindhold i jerngryden, noget som kunne indikere rester af en moderkage (ASR 1124, K4). Også fra jydepotterne blev taget prøver af både jord fra selve potterne samt den omgivende fyld. Desværre er disse prøveresultater aldrig blevet registreret og arkiveret i den relevante sag (ASR 11, samlet beretning, 8, Delberetning, felt 4, 57).

Indholdet af de to middelalderlige potter fra Banggård er analyseret. Analysen påviste kun spor efter protein, måske fra mad. Spor efter efterbyrd kunne ikke påvises.

Ikke kun potter kan have indeholdt efterbyrd. Der kendes etnologiske eksempler på forskellige typer beholdere, lige fra sko af birkebark til potter af forskellig type (KUNTNER 2004). Ydermere fremgår det, at potterne kan være placeret med bunden i vejret (KUNTNER 2004, 285, 288). Hos den afrikanske Mafa stamme er det skik, at når resten af navlestrengen er faldet af barnet, puttes denne ned til resterne af moderkagen i den omvendte potte. Til det formål laves et lille hul i bunden. Hullet skal forblive åbent, så „barnet“ kan ånde (KUNTNER 2004, 289).

Der er et par eksempler på potter med indhold af dyrekogler, måske rester af et måltid eller ofrede madvarer? Det gælder således en potte fra Hammelev HAM 4319, dateret til ældre middelalder, og en af de jydepotter, som var gravet ned udenfor et renæssancehus i Ribe, og som stod med bunden i vejret. I modsætning til de øvrige jydepotter, indeholdt denne bevarede dyrekogler. En prøve af dette indhold viste sig at bestå af både dyrekogler og fiskeben (ASR 11 x364). Dette fund viser, at også potter, der er placeret på hovedet, kan have haft indhold (JENSEN 1975, 63).

Mobile værnemidler med multifunktion?

Som nævnt ovenfor er der, særligt fra Sydvestjyske Museers område, mange fund af forstenede søpindsvin og vættelys fra bebyggelseskontekster, heriblandt en række fund fra kulturlag i Ribe by. Fossilerne har været tillagt en række magiske egenskaber, f. eks. at de beskyttede mod lynild. Det er en egenskab, de deler med de såkaldte „tordenkiler“, stenredskaber (særligt økser), fra forhistorisk tid. En interessant parallel til fossilfundene fra Ribe er de mange fund af stenredskaber fra oldtiden fra det middelalderlige

Lund. Fundene blev tidligere anset for at være levn fra stenalderbebyggelser i området, men Carelli har i flere artikler påvist, at de er genstande, som har fungeret som mobile værnemidler i middelalderlige, såvel som i nyere tids kontekster (CARELLI 1996; 1997).

Etnologien og filologien viser, at brugen af forstenede søpindsvin som værn mod lynnedslag går tilbage til vikingetiden, (Søvsø et al. 2016, 62f.) og fossilernes markante tilstedeværelse i det arkæologiske materiale støttet af de øvrige kilder giver ikke grund til at tvivle på, at de blev tillagt symbolske kræfter (FALK 2008, Landskrona kommune, Säby sogn; HENRIKSEN 1997, 42; PIO 1966, 40; KRISTENSEN 1968, 14f.; MUNKSGAARD 1963; CARELLI 1997, 399; PEDERSEN 2004, 61).

Blæksprutteforsteningerne kendes under to gamle navne: Vættelys og tordensten. Vætter kendes både fra folketroen og norrøne kilder, og var værneånder bosat under huse eller på anden måde i menneskers nærvær. Efterleddet -lys henviser til forsteningernes lighed med et vokslys. Navnet tordensten skyldes, at forsteningerne også kunne opfattes som skabt ved lynnedslag. Blæksprutteforsteningerne var således både forbundet med de underjordiske vætter og beskyttede både mod disse og mod lynnedslag.

Om de nævnte fossilfund fra Sydvestjyske Museer har fungeret som beskyttelse mod lynild og/eller – bedømt ud fra størrelsen – som personlige amuletter er uvist; begge tolkninger er mulige. Kilder fra nyere tid fortæller netop om fossilerne som mobile værnemidler, som f. eks. også blev brugt som beskyttelse mod underjordiske, for eksempel i spædbørns vugger og under kærningsprocessen (BRONDEGAARD 1992, bd. 1, 107f.; KRISTENSEN 1980, 181, tavle 32:603; Ordbog over det danske sprog [ordnet.dk]).

Også forestillingen om at spidse eller skarpe genstande havde magiske egenskaber synes at være en af de skikke, som har lang kontinuitet. De optræder som bygningsofre fra yngre jernalder og frem til nyere tid (CARLIE 2004; HENRIKSEN 1997, 42f.; FALK 2008). I Sydvestjyske Museers område findes bl.a. et eksempel fra ældre germansk jernalder, hvor en jernøkse blev fundet i et tagbærende stolpehul placeret med æggen opad (Søvsø et al., 77). Den ovenfor nævnte kødgaffel fra et stolpehul i Ribe bispens gård hører til i samme kategori. Sådanne fænomener er velkendte i nyere tids sammenhænge, hvor der kendes en række eksempler på, at spidse jerngenstande er gravet ned på kirkegårde (KRISTENSEN 1968, 15), stukket ind i stråtag eller under tagskæg. Etnologiske optegnelser rummer desuden mange anvisninger på, at knive og andre jerngenstande holdt hekse og anden ondskab borte (KRISTENSEN 1989, tavle 221:787, 220:776).

Både for redskaberne af metal og af sten, samt for fossilerne, går det igen, at de synes at have haft en meget bred vifte af anvendelsesmuligheder, både inden for dagligdags gøremål og kærlighedsanliggender (CARELLI 1997, 405). Det, som findes under dørtærskler og vægforløb, er kun en del af billedet. Genstandene kunne placeres i vægge, på lofter, under eller over senge, på kister, hylder, etc. (CARELLI 1997, 404; MUNKSGAARD 1963). Men de var ikke kun nagelfaste, de kunne flyttes rundt og bruges som magiske redskaber, hvor det var påkrævet i dagligdagen. Fossiler kunne lægges på mælkehylden eller i smørkærnen for at undgå fordærvede madvarer eller mislykket kærningsproces, en skarp kniv, nål eller saks i vuggen ved nyfødte for at beskytte det udøbte barn mod mørkets kræfter (TROELS-LUND 1914, bd. 4, 297; KRISTENSEN 1968, 16). Desuden

er det veldokumenteret, at affilet stenstøv fra oldsager blev brugt som medicin langt op i nyere tid. Formentlig er de udhulninger og ridsemærker, der ses på nogle af stenoldsagerne fra det middelalderlige Lund, spor efter denne praksis (CARELLI 1997, 405).

Afrunding

Med denne artikel har vi forsøgt at sætte emnet religiøs/magisk praksis i middelalderen på dagsordenen. Et voksende arkæologisk materiale, både fra udgravninger og som følge af detektorbrug, tegner et billede af en middelalderlig virkelighed, som var gennemsyret af religiøst/magiske forestillinger og handlinger, som kommer til udtryk i de materielle levn i rigt mål. Disse fund finder langt hen ad vejen genklang dels i fænomener fra den førkristne tid, men også i etnologiske optegnelser fra nyere tid. Der tegner sig et billede af en meget lang kontinuitet, hvor middelalderen på ingen måde udgør et tomrum.

Samlet set tyder meget på, at mange fænomener i store træk er gennemgående over en meget lang periode, og muligvis skal ses som forestillinger og ritualer, der knytter sig til et agrart, førindustrielt samfund fremfor til et enten hedensk, katolsk eller protestantisk verdensbillede

Mangfoldigheden af eksempler er stor. For nogle fundtyper tegner der sig mere klare linjer end for andre. I det samlede billede ses i mange tilfælde mange variationer over, formentlig beslægtede, ritualer, og måske også flere betydningslag, der kommer til over tid. Dertil kommer, at der fra denne periode og frem findes mange andre kilde typer, der med stor fordel kan inddrages.

Fortsat fokus på emnet, samt indsamling og dokumentation af arkæologiske eksempler og inddragelse af andre kilde typer kan hjælpe os videre til at forstå denne periodes forestillingsverden bedre og afkode den religiøse/magiske praksis i dagligdagen, som den kommer til udtryk gennem materielle levn.

Litteratur

- Brøndegaard 1992: V. J. Brøndegaard, Folk og fæ, Dansk Husdyr etnologi, bd. 1–2 (København 1992), Opslag: hest, hugorm, kalv/ko.
- Bynum 2013: W. C. Bynum, The Sacrality of Things: An Inquiry into Divine materiality in the Christian Middle Ages. *Irish Theological Quarterly* 78 (1), 3–18.
- Carelli 1996: P. Carelli, Blixtar och dunder, magiska under. Om åskstenstraditionen och förekomsten av stenaldersfynd i medeltida kulturlager. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning* 91, 1996:3, 153–170.
- Carelli 1997: P. Carelli, Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderbolts and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval deposits. I: H. Andersson m. fl. (ed.), *Visions of the Past: trends and traditions in Swedish medieval archaeology Lund studies in medieval Archaeology* 19, skrifter/Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar 1997, 24, 393–417.
- Carlie 2004: A. Carlie, Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet I södra Skandinavien. *Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr. 57* (Stockholm 2004).
- Falk 2008: A. Falk, En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid.
- Hansen 1971: S.-L. Hansen, En levande begravet hest. *Mark og Montre* 1971, 54–58.
- Hartvig 2015: A. Hartvig, En heldig kuglepote. *Skalk* 2015:4, 3–5.
- Hatt 1938: G. Hatt, Jernalderboplads i Himmerland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* (København 1938) 119–266.
- Henriksen 1997: M. Henriksen, Vikinger ved Helnæsbugten. *Fynske Minder* 1997, 25–58.
- Henriksen 1998: M. Henriksen, Guden under gulvet – ofringer under fynske huse fra ældre jernalder. *Fynske Minder*, 191–212.
- Hvass 1985: S. Hvass, Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder (København 1985).
- Imer 2010: L. Imer, Lille Myregård og blyamuletter fra middelalderen. I: M. Andersen/P. O. Nielsen (eds.), *Danefæ: skatte fra den danske muld* (København 2010).
- Imer/Uldum 2015: L. Imer/O. Uldum, Mod dømmen og elverfolk. *Skalk* 2015:1.
- Jensen 1962: K. Jensen, Jydepotter under gulve i gamle stuehuse. *Fra Ribe amt 1962*, 389–427.
- Jensen 1969: K. Jensen, Kors under bunden af jernalderkar. *Mark og Montre*, 9–18.
- Jensen 1975: K. Jensen, Lerkar under gulve i gamle stuehuse. *Nordslesvigske Museer* 2:1975, 63–74.
- Jensen 1984: K. Jensen, Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. *Mark og Montre* 1984, 75–91.
- Jørgensen 1997: J. Jensen, Jydepotter under gulvet – et anderledes fund. *Mark og Montre* 1997, 40–44.
- Jørgensen 2014: L. Jørgensen, Norse Religion and Ritual Sites in Scandinavia in the 6th–11th century. I: H. C. Gulløv (ed.), *Northern Worlds – Landscapes, Interaction and Dynamics – Proceedings of the Northern Worlds Conference, Copenhagen 28.–30. November 2012*, (København 2014) 129–150.
- Jørgensen 2015a: H. H. L. Jørgensen, Into the saturated Sensorium. Introducing the principles of Perception and Mediation in the Middle Ages. I: H. H. L. Jørgensen/H. Laugerud/L. K. Skinnebach (eds.), *The Saturated Sensorium. Principles of Perception and Mediation in the Middle Ages* (Aarhus 2015) 9–23.
- Jørgensen 2015b: H. H. L. Jørgensen, Sensorium. A Model for Medieval Perception. I: H. H. L. Jørgensen/H. Laugerud/L. K. Skinnebach (eds.), *The Saturated Sensorium. Principles of Perception and Mediation in the Middle Ages* (Aarhus 2015) 24–71.
- Kristensen 1880, 1888: E. T. Kristensen, Jyske Folkeminder (Kolding 1880/1888).

- Kristensen 1936: E. T. Kristensen, Danske Sagn som de har lydt i folkemunde. Ny række. Samlede og for størstedelen optegnende af Evald Tang Kristensen. VI. Afdeling Djævelkunster, kloge mænd og koner, hekseri, sygdomme (København 1936).
- Kristensen 1980 (1901) (genoptryk): E. T. Kristensen, Danske Sagn som de har lydt i folkemunde. Samlede og til dels optegnende af Evald Tang Kristensen. Anden udgave. Bind VII: Hekseri og sygdomme (Århus 1901).
- Kristensen 1968: Th.K. Kristensen, Trolddom og overtro i Ribe Amts museer. Mark og Montre 1968, 15–28.
- Kuntner 2004: L. Kuntner, Zum Umgang mit der Nachgeburt – Plazentabestattung im Kulturvergleich. Curare 27, 2004:3, 279–293.
- Lindahl 2003: F. Lindahl, Symboler I guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000–1700-årene (København 2003).
- Lund 1991: T. Lund, Dagligliv i Norden i det sekstende århundrede. Bd. 4: Årlige fester, fødsel og døb (København 1991) 297.
- Merrifield 1987: J. Merrifield, The Archaeology of Ritual and Magic (New Amsterdam 1987).
- Ohrh 1917: F. Ohrh, Danmarks Trylleformler. Bd. 1–2 (København 1917).
- Ordbog over det danske sprog online.
- Pedersen 2004: A. Pedersen, Religiøse symboler i vikingetidens arkæologiske materiale. Kristendommen i Danmark før 1050 (Roskilde 2004) 60–74.
- Pio 1966: I. Pio, Folkeminder og traditionsforskning (København 1966) 39–46.
- Ade-Rademacher 1997: D. Ade-Rademacher, „... ein neuer, mit Deckel bedeckter Hafen ...“ – die Gefäße und das Problem der Datierung neuzeitlicher Keramik. I: D. Ade-Rademacher et al. (eds.), „Wo weder Mond noch Sonne hinscheint“. Archäologische Nachweise von Nachgeburtbestattungen in der frühen Neuzeit. Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 36 (Stuttgart 1997) 26–38.
- Søvsø 2008: M. Søvsø, Stolpebyggede gårde fra renæssancen udgravet i Kærbo ved Ribe. By, marsk og geest 20, 2008, 15–26.
- Søvsø 2013: M. Søvsø, The Bishop of Ribe's rural property in Lustrup. Danish Journal of Archaeology 1, 2012 (2013), 4–26.
- Søvsø et al. 2016: M. Søvsø/M.H. Søvsø/A.L. Siggaard, Om hugorme, dyrekranier og tordenssten – bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen. By, marsk og geest 28, 2016, 57–89.
- Thomsen 1964: N. Thomsen, De synger under standene. Skalk 1964:5, 6–10.
- Wamers 1991: E. Wamers, Ribes gral. By, marsk og geest 4, 1991, 2–13.

Upublicerede kilder

- ASR M182, M7420, M7441. Ældre fund uden egentlige beretninger, men med sparsomme fundoplysninger, som findes i SJMs digitale sagsstyringssystem.
- ASR 11, Nygade. Beretning i Sydvestjyske Museer.
- ASR 13, Lindegården. Beretning i Sydvestjyske Museer.
- ASR 1124, Fiskergade. Beretning i Sydvestjyske Museer.
- ASR 1925, Enderup. Beretning i Sydvestjyske Museer.
- SJM 200, Ribe Ulfsborg. Beretning i Sydvestjyske Museer.
- SJM 424, Lustrupholm. Beretning i Sydvestjyske Museer.
- HAM 4319, Hammelev. Witte 2004. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
- HAM 4729, Ravnshøjgård. Pedersen. L 2008. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
- HAM 4950, Bramdrup. Sørensen 2018. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
- HAM 5229, Vaskilde 3. Hartvig 2018. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.

HAM 5318, Petersborg. Hartvig 2017. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
HAM 5625, Højtoft forundersøgelse. Hirsch under udarbejdelse. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
HAM5625, Højtoft udgravning. Nissen under udarbejdelse. Beretning i Museum

Sønderjylland Arkæologi.
MKH 1190, Dollerupgård II. Witte 2006. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
MKH 1603, Gammellose. Hartvig 2012. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.
MKH 1848, Banggård. Witte under udarbejdelse. Beretning i Museum Sønderjylland Arkæologi.